

Да характарыстыкі агульнаўжывальнай лексікі у складзе юрыдычных тэрмінаў

М.У. БУРАКОВА

Патрэба ў новых найменнях юрыспрудэнцыі, як і іншых тэрмінасістэм, не можа быць поўнасьцю задаволена толькі ўтварэннем новых слоў-тэрмінаў і словазлучэнняў-тэрмінаў. Гістарычна гэта тлумачыцца тым, што навуковыя паняцці фарміраваліся на аснове „моўных паняццяў”, на якія накладваліся лагічна апрацаваныя навуковыя паняцці [1, с. 245]. Лінгвістычна гэта вяло да ўскладнення семантычнай структуры слова.

Вядомая даследчыца тэрміналогіі рускай мовы В.П. Даніленка адзначала: „Прыстасаванне слоў агульнага ўжывання да вузкай сферы – традыцыйны і вельмі прадуктыўны прыём наймення спецыяльных паняццяў” [2, с. 24]. Гэта навуковае палажэнне падмацоўвае і наш аналіз сучаснай юрыдычнай тэрміналогіі, якая пакуль што не была аб’ектам даследавання ў беларускім мовазнаўстве.

Юрыдычныя тэрміны паводле паходжання можна падзяліць на ўласныя і іншамоўныя. Уласныя тэрміны складаюць даволі вялікую колькасць, сярод якіх значнае месца займаюць агульнаўжывальныя словы, што сталі тэрмінамі ў выніку працэсу тэрміналагізацыі ці другаснай тэрміналагізацыі тэрміна. Пераасэнсаванне агульнаўжывальных слоў і пераход іх у тэрмінасістэмы звязаны з экстралінгвістычнымі фактарамі, але гэта надзвычай прадуктыўны спосаб утварэння тэрмінаў. Як правіла, тэрміналагічная намінацыя становіцца другаснай з’явай і больш позняй у параўнанні з фарміраваннем лексічнага складу мовы з першаснай намінацыяй рэчаў, якія акружаюць нас. Намі выдзелены юрыдычныя тэрміны-словы, тэрміны-словазлучэнні, якія паходзяць з агульнаўжывальнай лексікі. Аналіз гэтых тэрмінаў праведзены з улікам некалькіх узаемазвязаных пытанняў: тэматычная класіфікацыя, асновы пераасэнсавання ці тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў, іх роля і месца ў складзе тэрмінаў-словазлучэнняў.

Большасць лінгвістаў (Ф.П. Філін, В.М. Прохарава, А.А. Уфімцава і інш.) лічыць, што словы аб’ядноўваюцца ў тэматычныя групы на падставе прадметнай суаднесенасці з рэчаіснасцю, г. зн. на аснове пазамоўных крытэрыяў. Але гэта акалічнасць не павінна выключаць лінгвістычны аналіз адпаведных аб’яднанняў слоў, паколькі сувязь лексікі з пазамоўнай рэчаіснасцю ёсць істотная яе асаблівасць у параўнанні з іншымі сферамі мовы. У рамках асобных тэматычных груп існуюць цесна звязаныя лексіка-семантычныя групы слоў, якія, па вызначэнні Ф.П. Філіна, ”уяўляюць сабой аб’яднанне двух, некалькіх або многіх слоў па іх лексічных значэннях”, звязаных паміж сабой адносінамі сінаніміі, антаніміі, канкрэтызацыі, дыферэнцыяцыі і абагульнення значэнняў [3, с. 16].

Тэматычныя групы з’яўляюцца па сваёй прыродзе адлюстраваннем прадметаў рэчаіснасці, дазваляюць знайсці семантычныя асаблівасці слоў, рэгулярнасць семантычных пераходаў. Асаблівасцю тэматычных груп агульнаўжывальных слоў і тэрмінаў юрыдычнай тэрмінасістэмы з’яўляецца перш за ўсё тое, што значная частка тэрмінаў звязана з агульнанароднай мовай, у якасці тэрмінаў функцыянуюць многія агульнаўжывальныя словы, якія па значэнні супадаюць з адпаведнымі юрыдычнымі тэрмінамі (напрыклад: *скарга*, *звычай*, *вытадак*, *пасада* і г.д.). Выбар менавіта ўласнага матэрыялу для стварэння тэрміналагічных адзінак у юрыспрудэнцыі звязаны, на наш погляд, перш за ўсё з жыццём і дзейнасцю чалавека ў грамадстве. Юрыспрудэнцыя – гэта правазнаўства, сукупнасць юрыдычных навук, а таксама практычная дзейнасць юрыстаў. У аснове ляжыць вывучэнне, веданне правоў, а ведаць права – гэта значыць ведаць ”інстытут грамадскага жыцця, прызначаны для рэгулявання найбольш значных грамадскіх адносін, якія патрабуюць

дзяржаўнай аховы. Сутнасць Права вызначаецца характарам і ступенню выяўлення волі і інтарэсаў розных груп сацыяльна неаднароднага грамадства” [4, с. 40].

Сувязь юрыдычнай тэрмінасістэмы з агульнанароднай лексікай выражаецца таксама ў тым, што многія юрыдычныя тэрміны не абмежаваны ўжываннем толькі ў юрыдычнай літаратуры, а, паводле тэрміна В.С. Ахманавай, характарызуюцца ”пашырэннем значэння”, пад якім разумеецца “павелічэнне семантычнага аб’ёму (семантычнай ёмістасці) слова ў працэсе гістарычнага развіцця ці ў кантэксце маўленчага ўжывання” [5, с. 380], у выніку пераносна-метафарычнага ўжывання, напрыклад, *пакаранне, катаванне, гвалтаванне, выкраданне, махлярства* і інш.

Выклікае цікавасць пытанне аб тэматычнай праналежнасці агульнаўжывальных слоў, якія сталі юрыдычнымі тэрмінамі. Аб’ектам нашага вывучэння паводле гэтага пытання сталі назоўнікі – самы значны па колькасці лексіка-граматычны клас слоў як увогуле ў беларускай літаратурнай мове, так і ў юрыдычнай тэрмінасістэме, у прыватнасці. Сярод агульнаўжывальных слоў, на аснове якіх утварыліся тэрміны юрыспрудэнцыі, намі выдзелена шэсць тэматычных груп:

1) назвы асоб паводле роднасных і сваяцкіх адносін (*айчым, бабуля, бацька, брат, дачка, дзеці, жонка, мачыха (мачаха), муж, падчарыца, пасынак, сын, сястра* і інш.);

2) назвы асоб паводле сацыяльнага стану, займаемай пасады і інш. (*абвінавачаны, адзінокая маці, адказчык, апякун, заяўнік, злачынца, кормячая маці, маці-герайня, мнагадзетная маці, падсудны, прадстаўнік, работнік няштатны, скупічык, спадчыннік, суддзя, ураднік, утрыманцы* і інш.);

3) назвы канкрэтных прадметаў (*будынак, грамата, дакумент, дом, дошка, дыплом, карта, кніга, кніжка, ліст, метрыка, памяшканне, пасведчанне, стол, часопіс* і інш.);

4) назвы дзеянняў (*абвінавачванне, абгон, апека, аперацыя, вываз, дарэнне, нагляд, намова, насілле, падман, паклёп, паказанне, прагназаванне, прад’яўленне, увоз, страта, уцёк* і інш.);

5) назвы адрэзкаў часу (*гадзіна, год, дзень, месяц, ноч, тыдзень* і інш.);

6) назвы адзінак адміністрацыйнага і тэрытарыяльнага дзялення (*акруга, вёска, вобласць, гарадскі пасёлак, горад, дзяржава, пасёлак, раён, раённы цэнтр, участак* і інш.).

Пералічаныя групы агульнаўжывальных слоў маюць у беларускай літаратурнай мове пэўнае лексічнае значэнне, а многія характарызуюцца полісемантычнасцю. Так, паводле “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы”, напрыклад, лексема *адказчык* мае два значэнні, лексема *нагляд* – тры значэнні, а лексема *кніга* – чатыры значэнні [6]. Стаўшы тэрмінамі, агульнаўжывальныя словы абазначаюць спецыяльныя паняцці, г.зн. набываюць сігніфікат – асноўны, галоўны кампанент семантычнай структуры тэрміна. Менавіта гэты працэс называюць тэрміналагізацыяй. Для нагляднасці параўнаем семантыку агульнаўжывальнага слова і дэфініцыю гэтага ж слова ў якасці тэрміна, што ілюструе наступная табліца:

Слова	Значэнне агульнаўжывальнага слова	Дэфініцыя тэрміна
Выстаўка	Сукупнасць прадметаў, выстаўленых для агляду.	Мерапрыемства, якое прызначана для дэманстрацыі тавараў і паслуг наведвальнікам на спецыяльна абсталяваных стэндах у мэтах іх патэнцыяльнага продажу спажывцам.
Адказчык	1. Асоба, якой прад’яўлены судовы іск. 2. Той, хто нясе адказнасць, адказвае за што-небудзь.	Асоба, якой прад’яўлены іск; адна са старон (разам з істцом) у цывільным працэсе.

Нагляд	1. Назіранне за кім-, чым-небудзь для аховы, кантролю, вывучэння і г.д. 2. Догляд, клопат. 3. Група асоб, якая ажыццяўляе назіранне з мэтай аховы, кантролю і г.д.	Адна з форм дзейнасці дзяржаўных праваахоўных органаў па выкананню законнасці.
Кніга	1. Друкаванае выданне (даўней – рукапіснае) у форме збрашураваных і пераплацёных разам аркушаў з тэкстам, ілюстрацыямі. 2. Сшытыя, пераплацёныя лісты паперы для якіх-небудзь запісаў. 3. Адна з некалькіх вялікіх частак навуковага ці літаратурнага твора. 4. Пра тое, з чаго можна атрымаць якія-небудзь звесткі, у чым знайшло адбітак, адлюстраванне што-небудзь.	Неперыядычнае тэкставае выданне аб'ёмам звыш 48 старонак (3 друкаваныя аркушы).

Па сутнасці, гэты працэс можна ахарактарызаваць наступным чынам: лексема губляе свае першапачатковыя функцыі і набывае новыя, якія ўжо характэрны толькі тэрміну. Даліку апошніх на матэрыяле юрыдычных тэрмінаў, як і іншых тэрмінасістэм, адносім:

- 1) адназначнасць тэрміна, або, па крайняй меры, тэндэнцыя да яе;
- 2) наяўнасць дэфініцыі;
- 3) стылістычная нейтральнасць і адсутнасць экспрэсіўнасці;
- 4) намінацьнасць тэрміна (уласцівасць выступаць у якасці тэрміна пераваж на слова-назоўніка);
- 5) сістэмнасць тэрміна.

Як бачым, ад былой лексічнай адзінкі застаецца толькі "абалонка", г.зн. форма застаецца, гука-літарны склад адзін і той жа, а змест поўнасцю змяняецца. Такім чынам, "тэрмін – слова або словазлучэнне спецыяльнай (навуковай, тэхнічнай і г.д.) мовы, якое створана для пэўнага выражэння спецыяльных паняццяў і абазначэнняў спецыяльных прадметаў" [5, с. 474]. Сапраўды, нельга не пагадзіцца з выказваннем Р.В. Вінакура, які пісаў: „Тэрміны не з'яўляюцца, а прыдумваюцца, утвараюцца ў працэсе асэнсавання іх неабходнасці" [7, с. 24].

Пераход агульнаўжывальнай лексікі ў склад юрыдычнай тэрмінасістэмы, як правіла, суправаджаецца ўскладненнем тэматычнай характарыстыкі. Аналіз юрыдычных тэрмінаў, утвораных лексіка-семантычным спосабам, у параўнанні з тэматычнай класіфікацыяй агульнаўжывальных слоў дазваляе выдзеліць некалькі груп на аснове тэматычнай класіфікацыі. Так, толькі ў складзе юрыдычных тэрмінаў, якія называюць асоб паводле роду дзейнасці, сацыяльнага стану, займаемай пасады і інш., намі выдзелены тры групы тэрмінаў:

- 1) якія служаць для абазначэння злачынцаў і правапарушальнікаў (*асоба злачынца, асуджаны, выканаўца, затрыманы, злачынца, падсудны, раней судзімы* і інш.);
- 2) якія называюць асоб, што ўдзельнічаюць у судовым працэсе (*абаронца, абвінаваўца, дарадчы голас, ісцец, народны абаронца, народны суддзя, народныя засядацелі, сведка, суд прысяжных, судовы выканаўца* і інш.);
- 3) якія называюць асобу паводле пасады органаў юстыцыі (*дзяржаўны абвінаваўца, прысяжны засядацель, прысяжны павераны* і інш.).

І толькі тэматычная група агульнаўжывальных слоў "назвы асоб паводле роднасных і сваяцкіх адносін" і група адпаведных тэрмінаў супадаюць.

Што датычыць агульнаўжывальных назоўнікаў, выдзеленых у чатырох тэматычных групах (“назвы канкрэтных прадметаў”, “назвы дзеянняў”, “назвы адміністрацыйнага і тэрытарыяльнага дзялення”, “назвы адрэзкаў часу”), то яны ў выніку тэрміналагізацыі часцей за ўсё становяцца кампанентам тэрмінаў-словазлучэнняў тыпу *апека над малалетнім, банкаўскі дзень, выбарчая акруга, выбарчы ўчастак, жылое памяшканне, начная праца, начны час, прад’яўленне абвінавачання, працоўная кніжка, страта даверу, страта дакументаў, увоз дакументаў* і інш. Значна радзей агульнаўжывальныя словы 3-6 тэматычных груп з’яўляюцца тэрмінамі-словамі тыпу *асуджэнне* “акт дзяржаўнай ацэнкі злачынства асобы, якая яго ўчыніла, і, як вынік, прыцягненне вінаватага да адказнасці крымінальнай” [4, с. 66], *вобыск* “следчае дзеянне, накіраванае на атрыманне доказаў па крымінальнай справе і праводзіцца з мэтай пошукаў і адабрэння прылад злачынства, прадметаў і каштоўнасцей, набытых злачынным шляхам, а таксама іншых рэчаў і дакументаў, якія могуць мець значэнне для справы” [4, с. 66], *пакаранне* “мера дзяржаўнага прымусу, якая ўжываецца судом ад імя дзяржавы да асобы, вінаватай ва ўчыненні злачынства” [4, с. 371] і інш. Сярод гэтых тэрмінаў намі выдзелены некалькі тэматычных груп:

1) тэрміны, якія звязаны з правядзеннем следства і следчых дзеянняў (*агляд месца здарэння, агляд рэчавых доказаў, агляд трупа, адвод суддзі, вобыск, вочная стаўка, змякчальныя адказнасць акалічнасці, паказанні, папярэдняе следства, прад’яўленне абвінавачвання, смяротная кара, судовое следства* і інш.);

2) намінацыі афіцыйных папер, дакументаў (*наведамленне, пазва судовая, пратакол, распіска, справаздача, сустрэчнае ананімнае пісьмо, даведка, дагавор, выклік у суд, завяшчанне, загад, заява, даручэнне, патрабаванне, сустрэчны іск* і інш.);

3) назвы і абазначэнні органаў юстыцыі (*дзяржаўнае кіраванне, дзяржаўная заканадаўчая ўлада, дзяржаўны апарат, дзяржаўны кантроль* і інш.);

4) якія называюць асоб паводле выканання службовых і прафесійных абавязкаў (*вадзіцель, водакарыстальнік, водаспажывец, грузаадпраўнік, грузаатрымальнік, грузаперавозчык, заказчык, падрадчык, перавозчык, перакладчык, судаўладальнік* і інш.);

5) тэрміны-найменні прадметаў (*будынак, вучэбны дапаможнік, груз, ігрышкі, карта ўмоў працы, кніга, часопіс* і інш.).

І апошняе пытанне, якое звязана з разглядам агульнаўжывальных слоў у складзе юрыдычных тэрмінаў, – гэта шляхі і спосабы тэрміналагізацыі агульнаўжывальнай лексікі. Утварэнне тэрмінаў на базе агульнаўжывальных слоў адбываецца семантычным спосабам, які, па заўвазе даследчыкаў тэрміналогіі (напрыклад, В.П. Даніленка, В.М. Прохаравай, В.П. Краснея і інш.), традыцыйна выкарыстоўваецца ў розных галіновых тэрмінасістэмах навуковага і навукова-тэхнічнага профілю і з’яўляецца пастаяннай і непазбежнай крыніцай папаўнення тэрміналагічнай лексікі. Гэта палажэнне падмацоўвае і аналіз юрыдычных тэрмінаў, сярод якіх тэрміны, утвораныя семантычным спосабам, займаюць належнае месца. Юрыдычныя тэрміны ўтвараюцца на аснове агульнаўжывальных слоў не ў выніку метафарычнага ці метанімічнага пераносаў, якія звязаны асацыяцыямі па падабенству ці па сумежнасці, аб якіх пісаў В.П. Красней, адносна, напрыклад, лінгвістычных тэрмінаў [8, с. 46], а на аснове звужэння значэння ў спалучэнні з метафарызацыяй ці метанімізацыяй. Пад звужэннем значэння як віду семантычнага тэрмінаўтварэння мы разумеем, услед за В.М. Прохаравай, “перанос назвы агульнаўжывальнага паняцця на спецыяльнае паняцце, якое адбываецца на аснове агульнасці ўсіх прыкмет агульнаўжывальнага і спецыяльнага паняццяў дапаўняльных прыкмет” [9, с. 25]. Напрыклад, агульнаўжывальныя лексемы *гонар, дом, дошка, кніжка, працоўныя, спрэчка* і інш. становяцца тэрмінамі ў выніку спалучэння: 1) метафарызацыі і звужэння значэння (спрэчкі працоўныя) і 2) метаніміі і звужэння значэння (*дошка гонару, жылы дом, працоўная кніжка*). Разгляд семантычнага спосабу ўтварэння і яго разнавіднасцяў у дачыненні да юрыдычнай тэрміналогіі – тэма асобнай працы.

Літаратура

1. Кутина Л.Л. Формирование терминологии физики в России. – М.–Л.: Наука, 1966. – 288 с.
2. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
3. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Езиковедски изследованиа в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1957. – С.15 – 25.
4. Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік. – Мн.: „Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі”, 1992. – 636 с.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., стереотип. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 606 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці тамах – Мн.: Беларуская Савецкая энцыклапедыя, 1977 – 1987.
7. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской терминологии // Труды МИФЛИ – М., 1939. Ч. V. – С.24.
8. Красней В.П. Семантычная дэрывацыя як спосаб намінацыі ў беларускай навуковай тэрміналогіі 20-х – пачатку 30-х гадоў // Тезисы III-ей Республиканской конференции „Словообразование и номинативная деривация в славянских языках”. Часть II – Гродно, 1989. – С. 45-47.
9. Прохорова В.Н. Лексико-семантическое образование русской терминологии. Автореф. канд. дис. – М., 1983.

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны

Паступіў 25.09.01